

АТРИБУЦІЯ ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСІВ ХАРКІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

ВАСИЛЬ ПІРКО,

доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

ІННА ПЕТРОВА,

кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та природничих дисциплін Донецького університету економіки та права

Статтю присвячено проблемам походження топографічних описів Харківського намісництва останньої чверті XVIII ст. і встановленню їх джерельної бази. Визначено історичні обставини, що призвели до появи цієї групи документів, основних замовників проведення топографічних досліджень, встановлено коло авторів топографічних описів Харківського намісництва.

Ключові слова: *атрибуція, топографічні описи, Харківське намісництво, І. Переверзєв, М. Загоровський.*

Постановка проблеми та стан її вивчення. Сучасний етап розвитку історичного джерелознавства вимагає від дослідників зваженого підходу не тільки до визначення вірогідності історичних джерел, але й до встановлення їх атрибутивних ознак, оскільки ці проблеми взаємопов'язані між собою. Особистість автора джерела, конкретно-історична реальність, що його оточує, певним чином позначається на інформаційній якості та рівні достовірності документа. Це зауваження стосується всіх без винятку писемних джерел, у тому числі й топографічних описів Харківського намісництва останньої чверті XVIII ст. У 1991 р. археографічною комісією АН УРСР у серії "Описово-статистичні джерела" було надруковано три описи Харківського намісництва останньої чверті XVIII ст. І незважаючи на те, що в передмові до видання було ґрунтовно розглянуто проблему авторства цих документів, більшість українських дослідників, у тому числі С. Макарчук [1] та І. Колесник [2], продовжують спиратися у своїх висновках щодо авторської приналежності цих описів

на творчу спадщину М. Литвиненко і не враховують думки редакційної колеґії цієї збірки. Наявність таких досить суперечливих поглядів на проблему визначення атрибутивних ознак топографічних описів Харківського намісництва зумовило появу цієї статті. Таким чином, **метою** статті є дослідження проблеми походження названих документів та встановлення кола осіб, пов'язаних із упорядкуванням топографічних описів Харківського намісництва останньої чверті XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, на сьогодні відомі три топографічні описи Харківського намісництва: топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., скорочений топографічний опис намісництва 1787 р. та топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою. Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою було вперше надруковано в 1788 р. у Москві в "Компаниі типографической", що належала відомому російському просвітителю М. Новікову (пізніше саме цей рік публікації було прийнято за час його

створення) [3]. Із часу появи цієї публікації опис привернув увагу не тільки урядників, але й широки кола науковців та громадськості. До цього описово-статистичного твору як до джерела з історії Слобідської України у своїх працях неодноразово зверталися такі відомі дослідники, як Д. Багалій [4], М. Слюсарський [5], М. Литвиненко [6], В. Горленко [7] та ін. Широке використання опису 1788 р. обумовило його джерелознавче вивчення. Основна увага дослідників здебільшого зосереджувалась на з'ясуванні його походження та достовірності зміщеної інформації. Наприклад, упорядник "Словаря русских светских писателей" митрополит Київський Євгеній (Болховитінов) автором цього документа вважає вихованця Харківського духовного колегіуму, пізніше директора місцевого народного училища І. Переверзева [8]. Інший дослідник історії Слобідської України Д. Багалій, готуючи до перевидання в 1888 р. цю пам'ятку, також неодноразово звертається до проблеми ідентифікації топографічного опису Харківського намісництва 1788 р. Після аналізу всіх існуючих гіпотез походження цього опису він схиляється до думки, що автором цього документа або більшої його частини слід вважати директора Харківського народного училища І. Переверзева [9].

Аналіз тексту топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою (1788 р.), його джерельної бази також підтверджує це припущення. На користь І. Переверзева як автора цього документа свідчать декілька фактів. По-перше, це значна джерельна база опису. Автору до своєї наукової розвідки вдалося залучити значну кількість писемних джерел, у тому числі матеріали Генерального міжурядування Харківського намісництва 1780 р., поповітові списки ревізії 1782 р., жалувани грамоти Слобідським полкам 1669 р., 1670 р., 1682 р., а також накази Анни Іоаннівни та Катерини II про відкриття та функціонування Харківського колегіуму. Використання останніх документів свідчить про те, що автор мав доступ до архівосховища колегіуму. По-друге, автор вільно володіє науковою термінологією, використовує значну кількість історичних праць ("Вступ до європейської історії" Самуїла Пуфендорфа, "Нарис європейської історії Годфріда Ахенвала", "Історію Росії від стародавніх часів" М. Щербатова, "Татарську історію" Баядура Абулгаді тощо), демонструє ґрунтовні знання з історії краю, особливостей побуту та матеріальної культури його населення, указує на специфіку формування української народності, її мови. Це говорить про освіченість автора опису, його високу ерудицію та надає підстави вважати автором цієї описово-статистичної розвідки І. Переверзева.

Також тривала дискусія точиться щодо авторської приналежності топографічного опису 1785 р. Українська дослідниця М. Литвиненко в праці "Джерела з історії України" (1970 р.) стверджує, що опис було складено капітаном російської армії М. Загоровським за дорученням Харківського, Саратовського та Воронежського генерал-губернатора В. Черткова [10]. Свій висновок вона аргументує тим, що топографічний опис має чітку та цілком логічну структуру, складений за урядовою анкетною. Також, на думку авторки, на користь цієї гіпотези свідчить той факт, що упорядник цього опису "не був українцем" за своїм походженням, оскільки презирливо ставився до місцевого населення, звинувачував українців у недбалому ставленні до землероб-

ства та схильності до численних розваг та свят [11]. На жаль, висловлюючи це припущення, авторка не належним чином опрацювала історіографію цього питання, не ознайомилась із оригіналами цього опису, що зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (біловий варіант) та в Центральному державному історичному архіві України (чорновий варіант).

Загальновідомо, що в 1901 р. була надрукована праця відомого дослідника І. Катаєва "Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом архиве", у якій автор зазначив, що у фондах ВУА (сьогодні Російський державний військово-історичний архів) зберігається біловий варіант топографічного опису Харківського намісництва 1785 р. До цього рукопису також додається листування генерал-губернатора В. Черткова та статс-секретаря Кабінету її величності П. Соймонова [12]. Це листування свідчить, що опис складався за урядовою програмою, розробленою П. Соймоновим. Анкета Соймонова пропонувала надати відповіді на 61 програмне запитання. Перші 25 запитань входили до складу першого розділу та призначалися для вивчення намісництва в цілому, другі - 16 для опису повітових міст, останні 20 запитань - для упорядкування узагальнюючого опису повітів. Також це листування свідчить, що топографічний опис Харківського намісництва надсилався до експедиції Кабінету її величності частинами. Спочатку, 11 серпня 1785 р., В. Чертков надсилає "на перший випадок першу частину" - "Про намісництво взагалі", 30 серпня того ж року розділ "Про міста" із картою намісництва. 8 жовтня 1785 р. на ім'я статс-секретаря за підписом генерал-губернатора надходить заключна частина цього документа - топографічний опис повітів Харківського намісництва. Таким чином, ми бачимо, що документ складався під керівництвом генерал-губернатора В. Черткова та за участю офіційних осіб намісницької канцелярії [13].

Надісланий примірник топографічного опису, відповідно до запропонованої програми, складався з трьох частин. Перша частина - "Про намісництво взагалі" (1 зв. - 27 арк.) - нараховувала 25 запитань та таку ж кількість конкретних відповідей на них. Питання займали меншу ліву частину аркуша, а відповіді - праву. Другу частину опису було поділено на два підрозділи: "1. Про губернське місто Харків" та "2. Про повітові міста", причому останній підрозділ було поділено на п'ятнадцять параграфів (за кількістю повітових міст). Кожний параграф теж мав назву, наприклад, "2. Про місто Чугуїв", "3. Про місто Золочів". Міста було описано окремо, але відповідно до запитань анкети. Хоча пункти плану подавалися тільки один раз (коли мова йде про Харків), принципи побудови опису ніде не порушувалися. Кожна нова відповідь фіксувалася з абзацу і починалася зі вказівки номера питання, що йому відповідає. Третя частина опису складалася з 15 параграфів. Повіти було описано в такому ж порядку, що й повітові міста (Харківський, потім Чугуївський, Золочівський, Валківський, Охтирський, Червонокутський, Богодухівський, Сумський, Миропільський, Білопільський, Лебединський, Недригайлівський, Хотимзький, Ізюмський). Запитання також наведено тільки в першому параграфі - в описі Харківського повіту.

Подібну структуру викладення описового матеріалу мають також інші топографічні описи, які складали-

ся в намісницьких канцеляріях або в губернських креслярнях під керівництвом місцевих генерал-губернаторів, - наприклад, описи Київського, В'ятського, Вологодського, Воронежського намісництва тощо. Здебільшого упорядкування таких описів проходило в декілька етапів: спочатку повітові землеміри та земські справники збирали первинну інформацію на місцях, губернські землеміри узагальнювали її, потім секретарі намісницьких канцелярій редагували описи. Такий підхід до впорядкування описів підтверджують і наявні варіанти топографічного опису Харківського намісництва 1785 р. Чорновий варіант цього опису свідчить про те, що він готувався не однією людиною. Так, спочатку, очевидно, на основі наявних джерел складалися відповіді на запитання, на які можна було відповісти без довідок із місць, а для відповідей на запитання, що потребували різного характеру інформації, зокрема про ріки, озера тощо, залишалось вільне місце, яке заповнювалося після отримання необхідних довідок. Заповнювалися ці пропуски вже іншим почерком. У кінцевому результаті опис Харківського намісництва вичитувався, редагувався та підписувався. Так, у кінці першої частини цього опису є підпис генерал-губернатора В. Черткова, а на відредагованих аркушах є підпис секретаря намісницької канцелярії В. Антоновича [14].

Також досить дискусійним питанням з історії походження топографічного опису Харківського намісництва 1785 р. є проблема співвідношення його з описом І. Переверзева. М. Литвененко стверджує, що І. Переверзев при впорядкуванні своєї розвідки користувався описом 1785 р. Нібито він, поклавши в основу свого твору топографічний опис 1785 р., додав до нього архівні документи, офіційні дані та свої спостереження. Однак це твердження авторки є також не досить аргументованим. Більшість статистичних матеріалів опису І. Переверзева, особливо про чисельність населення в повітових містах та повітах, не збігається з описом 1785 р. Наприклад, чоловіче населення м. Харкова за описом 1785 р. складає 5480 осіб, за описом І. Переверзева - 5338 осіб, Білопілля - 4558 осіб (опис 1785 р.), за описом 1788 р. - 4551 осіб, Хотимизька - 855 осіб та відповідно 840 осіб. Таке розходження можна пояснити тим, що в описі І. Переверзева відомості про кількість чоловіків, як і про кількість жінок подані згідно з даними ревізії 1782 р., а в офіційному описі 1785 р. матеріали надані повітовими землемірами на рік складання опису. Також переверзевський опис не співпадає за своєю структурою з офіційним описом 1785 р., а тому можна говорити про автентичне походження опису І. Переверзева.

Щодо появи третього опису, топографічного опису Харківського намісництва 1787 р., його слід пов'язувати з подорожжю Катерини II до Криму в 1787 р. Спочатку Катерина II планувала відвідати новоприєднані території ще у квітні 1785 р., навіть попередньо було визначено маршрут проходження імператорського кортежу, але хвороба імператриці та тодішня геополітична ситуація унеможливили здійснення цього заходу [15]. До цього питання російські урядовці повернули лише на початку 1786 р. Як відомо, з листа Малоросійського генерал-губернатора П. Рум'янцева-Задунайського до канцелярії її величності, у березні 1786 р. було встановлено нові строки візиту Катерини II до Таврії. За попередньою домовленістю з урядовими інституціями Катерина II повинна була прибути до

Києва (по дорозі до кінцевого пункту призначення) у січні 1787 р., до цього терміну місцева влада повинна була відремонтувати всі дороги, перевози та будинки, у яких планувалося розмістити царський кортеж. Одночасно із цими заходами П. Рум'янцев-Задунайський наказав Київському намісницькому правлінню підготувати "по-перше, атлас губерній, в якому при генеральній карті цілого намісництва знаходились й спеціальні мапи повітів, які землеміри як доказ знання їх обов'язку найкращим чином та за звичаєм від межової експедиції повинні зробити; по-друге, упорядкувати скорочений історичний та географічний опис губернії взагалі та всякого міста окремо, за якими знатний торг і промисел можливо зрозуміти; по-третє, опис усіх містечок, сіл та хуторів тієї губернії за алфавітом із поділом їх на рубрики: у першій - назва повіту, у другій - кількість душ, у третій - чийого володіння; а потім, почетверте, палатам та іншим присутнім містам мати іменні списки всіх чинів канцелярії за формою" [16]. Робилося це з єдиною метою - надати імператриці повну інформацію про соціально-економічний розвиток підвладних їй територій.

Саме за цих обставин у 1787 р. у намісницькій канцелярії було укладено "Топографічний опис Харківського намісництва 1787 р.". У цей же період завершилося упорядкування аналогічних описів інших територій - "Короткого особливого географічного опису Київської губернії", "Короткого топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва 1787 р.", "Історичного та географічного опису Київського намісництва 1787 р." та "Скороченого історичного опису Чернігівської губернії взагалі й усілякого міста особливо". Порівняння новостворених описів із іншими пам'ятками цієї групи засвідчує їх спорідненість. Наприклад, за своїм змістом "Топографічний опис Харківського намісництва 1787 р." наближається до опису І. Переверзева (фактично ми маємо справу з його стислим конспектом). Хоча рукопис позбавлений будь-яких натяків на авторство, не виключено, що його упорядкував В. Антонович. Про це свідчать орфографічні особливості написання тексту документа. Так, відсутність м'якого знака в слові "Харков" наводить на думку, що його укладачі та автори опису 1785 р. одні й ті ж самі люди.

Висновки

Таким чином, проблему авторства топографічних описів Харківського намісництва можна вважати вирішеною: авторство опису Харківського намісництва належить директору народного училища І. Переверзеву. Скорочений топографічний опис Харківського намісництва 1787 р. цілком імовірно був укладений у намісницькій канцелярії як пояснювальна записка до атласу намісництва та призначався для імператриці Катерини II. Топографічний опис 1785 р. складався за анкетою П. Соймонова в намісницькій канцелярії під керівництвом генерал-губернатора В. Черткова за безпосередньою участю секретаря намісницької канцелярії В. Антоновича.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. - Львів : Світ, 1999. - С. 216-217.
2. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття) / І. І. Колесник. - К. : Генеза, 2000. - С. 198.

3. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из татарской истории Баядур-хана-Абулгадзи, российской истории князя Щербатова, начертания европейской истории Готфрида Ахенвала, и политической истории Самуила Пуффендорфа. - М., 1788. - 61 с.

4. Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея. - Харьков : Тип. губ. правления, 1888. - С. 76-108.

5. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: історичний нарис XVII - XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. - Х. : Кн. - Газ. вид., 1954. - 279 с.

6. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. - Харків : Вид-во ХДУ, 1970. - 204 с.

7. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XIX в. / В. Ф. Горленко. - К. : Наук. думка, 1988. - С. 33-36.

8. Болховитинов (Евгений митрополит). Словарь русских свет-

ских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших о России / Болховитинов. - М., 1838. - Т. 1. - С. 272-275.

9. Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея. - Харьков : Тип. губ. правления, 1888. - С. 11.

10. Литвиненко М. А. Указана праця. - С. 130.

11. Там само. - С. 131.

12. Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом архиве в Санкт-Петербурге / И. Катаев // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Харьков, 1801. - Т. 13. - С. 52-53.

13. Там само.

14. Центральний державний історичний архів України. - Ф. 1709. - Оп. 2. - Спр. 72. - Арк. 1-46.

15. Добровольский П. М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край (по делам черниговских архивов) / П. М. Добровольский. - Чернигов, 1903. - С. 7.

16. Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання. - К., 1964. - Вип. 2. - С. 129-136.

V. Pirko, I. Petrova

ATTRIBUTION OF THE TOPOGRAPHICAL DESCRIPTIONS OF KHARKOV PROVINCE OF THE LAST QUARTER OF XVIII CENTURY

The article is devoted to the origin problems of the topographical descriptions of Kharkov province of the last quarter of XVIII century and the definition of their origin bases. The historical circumstances that have been led to appearance of this groups of documents were defined by the author, the basic customer documents of realization the topographical descriptions, a number of authors of the topographical descriptions of Kharkov province were defined.

Key words: *attribution, the topographical descriptions, Kharkov province, I. Pereverzev, M. Zagorovskiy.*

© В. Пірко, І. Петрова

Надійшла до редакції 21.12.2010